

Валерій Степанков
Кам'янець-Подільський

«ЩОДЕННИК КАНЦЕЛЯРСЬКИЙ» ЛИТОВСЬКОГО ПОЛЬНОГО ГЕТЬМАНА ЯНУША РАДЗИВІЛЛА ЯК ДЖЕРЕЛО ДОСЛІДЖЕННЯ РЕВОЛЮЦІЙНИХ ПОДІЙ У ПОДІЛЛІ Й ПІВДЕННО-СХІДНІЙ ВОЛИНІ (СЕРЕДИНА 1649 – БЕРЕЗЕНЬ 1651 рр.)

У статті проаналізовано матеріали «Щоденника канцелярського», що торкаються висвітлення національно-визвольної й конфесійної боротьби населення Поділля і Південно-Східної Волині. Їхня джерельна інформація істотно доповнює існуючі в історіографії уявлення про її масштаби, сутність й особливості перебігу у даних хронологічних межах.

Ключові слова: джерела, листи, донесення, зізнання, жовніри, козаки, воєнні дії.

Українські й зарубіжні історики (Т. Василевський, Ю. Мицик, М. Нагельський, Ф. Сисин та ін.) у своїх працях уже торкалися вивчення окремих аспектів цієї пам'ятки. Вони показали її важливе значення для з'ясування історії українсько-литовських й українсько-польських відносин у середині XVII ст., зокрема характеру дипломатичних акцій, позицій Чигирин і Варшави у розв'язанні «українського питання», перебігу воєнних кампаній тощо. «Щоденник канцелярський» Я. Радзивілла зберігається в Архіві головному актів давніх у Варшаві. Це – фонд № 553 (Архів Радзивіллів), VI відділ. За своєю структурою він не становить собою типового «Щоденника» з особистими записами його автора, а його різновидом, названим дослідниками «табірним», бо містить у собі різноманітну військову документацію. Як зауважив Ю. Мицик, це «узгаляючий продукт князівської військової канцелярії, створений виключно канцеляристами», які вписували «до одного фоліанту всю вхідну й вихідну документацію князівської ставки...»¹. Оригінал пам'ятки за назвою «Щоденник канцелярський Януша Радзивілла (1612–1655) ... від 23.VI.1649 до 5.II.1652» (Сигнатура: Скринька № 36: 37/1) налічує 825 арк.,

¹ о. Мицик Ю. Щоденник князя Януша Радзивілла як джерело з історії Національно-визвольної війни українського народу 1648-1658 рр. / о. Юрій Мицик // Albaruthenica. Студії з історії Білорусії. – К., 2009. – С. 111.

а її варіант у мікрофільмі «Листи, уривки листів і щоденники Януша Радзивілла гетьмана з років 1649–1651» (Сигнатура № 36) має всього 632 арк.

Аналіз її джерельної інформації дозволяє стверджувати наступне: вона містить чимало оригінальних даних, які відкривають можливості для переосмислення ряду важливих аспектів національно-визвольної, соціальної та конфесійної боротьби українців, внутрішньої і зовнішньої політики уряду Б. Хмельницького, воєнних кампаній української, польської і литовської армій, міжнародного становища Української держави 1649–1652 рр. тощо. Вдалося також виявити й матеріали, що торкаються висвітлення перебігу революційних подій на території Поділля й Південно-Східної Волині. Це 32 листи, донесення, «новини», зізнання («конфесати») полонених козаків і покозачених посполитих й інших документів. У хронологічному порядку вони розподіляються таким чином: червень 1649 р. – 6 документів, серпень–жовтень 1650 р. – 5 документів і січень–квітень 1651 р. – 21 документ. Тематично висвітлюють події боротьби подолян і волинян проти наступаючих підрозділів польського війська у червні 1649 р., розташування польської армії під стінами Кам'янця-Подільського та перебігу молдовської кампанії українського гетьмана упродовж серпня–вересня 1650 р. і його наслідків, а також опору козаків і поспільства Брацлавського і Вінницького полків вторгненню польського війська у лютому–березні 1651 р. Чотири документи (один у скороченому варіанті) опублікував Ю. Мицик у фундаментальному археологічному виданні «Джерела з історії Національно-визвольної війни українського народу 1648–1658 рр.»².

Виїмки анонімного автора з листів регіментарів (командуючих) польського війська від 20 червня 1649 р. дозволяють уточнити чисельність польських жовнірів, котрі вторгнулися у червні у Південно-Східну Волинь. За їх даними, лише у полках белзького каштеляна А. Фірлея та кам'янецького каштеляна С. Лянцкоронського налічувалося 9 тис. осіб.³ Враховуючи, що кіннота складала у ньому бл. 7 тис. осіб, то загальна чисельність вояків, з врахуванням чисельності обозних слуг, становила (відповідно до методики, запропонованої польським дослідником Р. Сікорою, «слід помножити кількість кіннотників у два рази для виявлення чисельності обозних слуг»⁴) бл. 16 тис. осіб.

² Джерела з історії Національно-визвольної війни українського народу 1648–1658 рр. / упорядник док. іст. наук, проф., протоієрей УПЦ Київського Патріархату о. Юрій Мицик. – К., 2012. – Т. 1: (1648–1649 рр.). – С. 387–388; К., 2013. – Т. 2: (1650–1651 рр.). – С. 119–124, 143–144.

³ Архів головний актів давніх (далі – АГАД). – Ф. 553. – Сигн. № 36 і 37/1. – Арк. 82.

⁴ Sikora R. Zapomniana armia / Radosław Sikora // W kręgu Hadziacza A. D. 1658. Od Historii do Literatury. – Kraków, 2008. – S. 159.

Інформація листа мозирського підкоморія від 20 червня доповнює дані вже введених до наукового обігу джерел про бій волинських козаків полковників Гараська і М. Тиші 15 червня з польськими корогами під стінами Звягеля та обставини залишення ними міста. Виявляється, що в час їхнього відступу жовніри підпалили його у трьох місцях, внаслідок чого воно «перетворилося у попіл». Більшості козаків вдалося «врятуватися через міст» на р. Случ. Тому, за образним висловлюванням автора листа, «однак тільки дрібні гілки обтинаємо з ласки Божої, але саме ж дерево ціле»⁵. Винятково важливе значення мають зізнання полоненого козака В. Писаренка (липень 1649 р.). З них дізнаємося, що після відступу волинських полків Б. Хмельницький зберіг їх і два з них відправив на допомогу підрозділам, що діяли на півдні Великого князівства Литовського. Один з них, сформований переважно з посполитих Полонного, Звягеля, Сульжинець і Старокостянтинова та їхніх околиць (чисельністю у 4 тис. осіб), спочатку очолив І. Донець, а потім І. Богаченко. Другий полк (у 3 тис. осіб) продовжував перебувати під регіментом Гараська. В. Писаренко наголошував на тому, що полк І. Донця повністю складався з «працюючого хлопства, яке перед цим ніколи у козацтві не перебувало. І не має між ними більше двадцяти старинних козаків»⁶.

Дешифру цінної інформації про захоплення 23 червня 1649 р. брацлавським полковником Д. Нечаєм м. Меджибожа (тогочасного форtpосту польської присутності у центральній частині Поділля), наближення українського війська до Пилявець й панічної втечі наступного дня польських підрозділів з-під Старокостянтинова мають «Пункти листа з Чолганського Каменя» від 27 червня анонімного автора. Дана інформація засвідчує, що майже всі вони (чисельністю бл. 10 тис. осіб) під проводом С. Лянцкоронського вирушили на допомогу обложеним у замку жовнірам. Їхня раптова атака з тилу подільських козаків спонукала Д. Нечая з боєм відступити до заздалегідь викопаних шанців за містом у Звіжинці (?). Тут останні вчинили ворогу затятий спротив. Дізнавшись від полонених українських вояків про наближення Б. Хмельницького до Пилявець, польське командування ухвалило відступити і 25 червня його військо поспішно подалося до Старокостянтинова. Враховуючи панічні настрої жовнірів, 26 червня А. Фірлей (регіментар польських підрозділів) наказав відходити (під захистом табору) до Збаража⁷.

5 джерел, як уже зазначалося, проливає світло на характер українсько-польських відносин у серпні—вересні 1650 р. у зв'язку з появою

⁵ АГАД. — Ф. 553. — Сигн. № 36 і 37/1. — Арк. 83.

⁶ Там само. — Сигн. № 36. — Арк. 198.

⁷ Там само. — Сигн. № 36 і 37/1. — Арк. 113—114.

польського війська великого коронного гетьмана М. Потоцького під стінами Кам'янця-Подільського та походом Б. Хмельницького до Молдови. За свідченням львівського підкоморія В. Мясковського, у серпні 1650 р. Б. Хмельницький, приймаючи посланців коронного хорунжого А. Конєцпольського, порушив питання про страту чи видачу йому чигиринського підстарости Д. Чаплинського (котрий весною 1647 р. вчинив напад на Суботів), інакше «нехай уся шляхта зі (своїми) вольностями загине». Автор також констатував факт залишення 8 вересня польським військом місця перебування на Орининському полі та прибуття до «старих окопів» біля Кам'янця-Подільського⁸. За даними листів київського воєводи А. Кисіля та аноніма з Кам'янця, написаних у кінці серпня – початку вересня, український гетьман не приховував свого гострого роздратування наближенням коронного війська до кордонів козацької України, а саме: його дислокацією на полях неподалік Оринина. За визнанням А. Кисіля, він сприйняв цю інформацію як загрозу наступу на нього, тому відразу ж «всі свої полки підняв» і до хана послав, і до калгисолтана та буджацьких татар, прохаючи допомоги⁹. Анонім з Кам'янця переповідав новину про заяву гетьмана вирушити негайно в похід, якщо йому не видадуть Д. Чаплинського і підтвердяться відомості про наближення польського обозу. І тоді, за його словами «... ці всі (шляхтичі – В. С.), хто тут живе, найперші за обоз свій заплатять горлом»¹⁰.

Унікальною є інформація одного з листів литовського шляхтича, полковника С. Павші про значні втрати українських вояків, коли у них під час переправи через Дністер (повертаючись з Молдови) розірвалися посеред річки плоти, внаслідок чого «... і там сила їх потопилася»¹¹. Безперечний інтерес для дослідників має зміст листа М. Потоцького до старости житомирського від 8 жовтня. По-перше, в ньому повідомив про виникнення непорозумінь між гетьманом та калга-солтаном під час походу до Молдови. Б. Хмельницького неприємно вразила спроба останнього за спиною в нього порозумітися з молдавським господарем В. Лупу. Внаслідок чого «хотів від солтана відійти й уступитися з волоської землі». Щоправда, згодом вони порозумілися і разом розташувалися таборами під Чепеловим над р. Каймар, очікуючи на повернення гетьманського посланця від М. Потоцького. По-друге, подав у листі цікаву звістку про прохання чоловічого населення подільського Подністров'я записати його до лав козацького реєстру. «Подністрияни всі, – наголо-

⁸ Там само. – Арк. 459–460.

⁹ Там само. – Арк. 443.

¹⁰ Там само. – Арк. 458–459.

¹¹ Там само. – Арк. 510.

шував автор листа, — прохали Хмельницького, аби їх уписав до реєстрів запорозьких, бо їх найбільше приваблює молодецька повинність і тоді їх пописав». Вчинив це з тієї причини, що хоче на зиму розташувати залоги у Брацлавщині і вони мають починатися з Ямполя, де перебуватиме Д. Нечай зі своїм полком¹².

Найбільша колекція джерел «Щоденника канцелярського», які нами вивчалися, стосується показу подій боротьби подільських козаків і посполитих з польським військом (чисельністю бл. 20 тис. жовнірів), яке під проводом польного гетьмана вторгнулося на терени козацької України в лютому 1651 р. Так, «Відомості з України» аноніма повідомляють про відправлення Б. Хмельницьким «у суботу перед Водохрещенням» послів з Криму, прохаючи допомоги, «бо Нечай щоденно пише до нього, що вже ляхи наступають. На що Хмельницький відповів: я з військом своїм не піду до них «нехай ляхи самі до нас приходять, а ми будемо оборонятися». І наказав полку Д. Нечая вирушити до Вінниці, а нині полковник у Брацлаві¹³. «Відомості» із середини лютого доповнюють попередні. Їх анонімний автор зазначав, що гетьман всюди полки і залоги «попереду і з боків розташував по містам за лінією» й дуже «думає» про прибуття Кримської орди. А до Д. Нечая написав, щоб той відправив посланця до буджацьких татар і «сповістив по містах, аби вимолотили гумна» і зерно до ям зсипали, що «і чинять поголовно». Нереєстровим козакам також було наказано готуватися до боротьби. Й уже по містечкам «всюди залоги за лінією»¹⁴. Інформацію уже відомих історикам джерел помітно збагачує лист брацлавського воєводи С. Лянцкоронського від 14 лютого до А. Кисіля. Скаржився на те, що тепер козаки зайняли велику частину Подільського воєводства і стали залогами у різних містах і при фортецях — всього ж понад 30 тис. «поспільства нереєстрових під титулом реєстрових» козаків. Увійшовши за «лінію», як констатував воєвода, вони чинять «усім перешкоди», зокрема «повбивали багато шляхти» й своїми роз'їздами уже вдаються до збройних сутичок під самим Баром. Це все діється за розпорядженням двох полковників Брацлавщини: Д. Нечая та Івана Богуна. Зазначив, що перший з них з 10 тис. козаків з'явився до Шаргорода, де начебто без жодної причини ув'язнив купців і «заможних людей»¹⁵.

Лист київського каштеляна до С. Павлі спростовує дані інших джерел польського походження про ініціативу власне української сторони у

¹² Там само. — Арк. 515.

¹³ Там само. — Арк. 590.

¹⁴ Там само. — Арк. 583.

¹⁵ Там само. — Арк. 588–589.

розв'язанні у лютому воєнних дій з поляками. Так, автор стверджував, що коронне військо збирається до купи, одна частина під Кам'янцем-Подільським, інша — під Баром. Їхні регіментарі мають наміри прямувати не тільки до лінії, але «і далі у Брацлавщину». Саме з Бару планували «несподівано і швидко зійтися у бою з брацлавським полком Нечая». Важливою є зроблена заувага про те, що Б. Хмельницький «найбільше довіряє брацлавському полку»¹⁶.

Листи польного гетьмана М. Калиновського, черкаського старости М. Кисіля й референдаря (аноніма) дозволяють уточнити реконструйовану в історіографії картину оборони м. Красного (20–22 лютого). Особливо цінною є інформація М. Кисіля, котрий брав участь у боях за місто. Він зазначав, що з Бару вирушили кіннотою до Красного, де перебував Д. Нечай. По дорозі «висікли Ворошилівку», звідкіля «і один не втік». Після чого, неочікувано для брацлавського полковника, ранком у понеділок напали на «передню сторожу». Він підтверджує свідчення деяких джерел, що козаки заложили у неділю відсвяткували Масляну (Сиропусну неділю), а тому «п'яні були». Правда, попри це, «неочікувано швидко» вибили з міста авангард поляків, котрий увірвався до нього. Однак, з підходом основних сил, ті спромоглися контратакувати українців і змусити їх відступити до замку, де спромоглися «укріпитися». А в запеклому бою у місті було «посічено Нечая», котрого із собою забрали козаки. Від важких ран через годину від помер. Полягли його племінник (у джерелі помилково написано брат) і кілька значних старшин¹⁷.

Польські підрозділи, за визнанням черкаського старости, оволоділи обома частинами міста («обома містами») й оточили замок, міцно укріплений. Потім вони вчинили штурм, але «козаки захищалися теж потужно, не могли ми його взяти». Ранком у вівторок військо підготувалося до нового приступу. Як стверджує автор, М. Калиновський спочатку відправив на нього німецьку піхоту, «якої мали небагато». Проте вона нічого не змогла вдіяти, втративши 2 капітанів і чимало рядових вояків. Тоді польний гетьман кинув на приступ жовнірів, але, за визнанням М. Кисіля, «і нас сильно вражали: челядь, коней, товариство»¹⁸. Внаслідок чого М. Калиновський розпорядився їм «злізти з коней і пішо штурмувати». Визнавав, що «... важко було влазити на вали і паркани, проте не існувало іншого способу», а тому «сокирами рубали вали і паркани». При цьому «дуже нас вражали і (так) настала ніч» й було наказано відійти до табору¹⁹.

¹⁶ Там само. — Арк. 587–588.

¹⁷ Там само. — Арк. 602.

¹⁸ Там само.

¹⁹ Там само. — Арк. 602–603.

«Наші» очікували, що українці в ночі спробують вирватися із замку, тому частину корогв розташували на дорогах. Опівночі вони почали залишати замок, на них напали і «їх бито і січено як псів». Деяких захопили, зокрема було приведено Гавратинського і кількох сотників, окремих «шляхтичів та попів». Інших «вирізали у пень», а «мазури не милували ні жінок, ні дітей». Д. Нечай знайшли покладеного на столі «накритого килимом у замку. Свічка горіла у головах». З 500 осіб з «гармат наших було вбито». «Хлопів» «по пивницях, у соломі» знаходили немало посічених «кожного у пень», а саме «місто, замок і хутори дощенту спалили». Челядь набрала багато здобичі. «Важко сказати скільки їх загинуло. Думаю, що понад десять тисяч осіб». І все ж це не була така сила, як її вдавали²⁰.

Вельми цінними є факти, наведені М. Калиновським у листі до Я. Радзивілла від 24 (?) лютого з Красного. Так, повідомляв, що Нечай з «братом» своїм, Кривенком «і кількома тисячами дружини полягли у Красному й гармата його у моїх руках». Зазначав, що проводив перемовини із захисниками замку, пропонуючи їм, аби «козаки пішли за лінію, а міщани щоб пану своєму дідичному віддали послуханство і підданство». Намагався переконати, що «з'явився сюди не для ведення жодної війни, але для того, аби зміг лише принести Вітчизні очікуваний мир і Військо Запорозьке щоб при вольностях своїх залишалося. Проте були такими затятими, що воліли загинути, ніж поклонитися й(ого) к(оролівській) м(илості) пану н(ашому) м(илостивому)». Дістав до рук Гавратинського «й інших значних козаків»²¹. З листа референдаря від 4 березня дізнаємося про окремі подробиці походу до Красного та бою у місті. Зокрема, у ньому зазначалося, що М. Калиновський, вирушаючи у похід, прихопив гармати з Кам'янця-Подільського. Проходячи мимо Бара, він попросив С. Лянцкоронського з'явитися до нього. Ця зустріч відбулася десь за 30 км від міста. На ній було узгоджено план наступних дій, що передбачав похід на Красне. Джерело підтверджує факт просування в авангарді армії кінних корогв, засвідчує, що Д. Нечай, дізнавшись про появу противника у місті, «видав із замку» і вчинив «потужний бій», проте змушений був відступити. Викликає інтерес наступна подробиця укріплень замку: «був дуже оборонний, з трьох сторін поставлено гармати...»²².

Кілька джерел дозволяє уточнити перебіг захоплення жовнірами інших подільських міст. Зокрема М. Калиновський, повідомляючи про хід кампанії коронного підканцлера, зазначав, що після знищення Красного він отримав звістку про накопичення козаків і повстанців у Морафі й

²⁰ Там само. — Арк. 603.

²¹ Там само. — Арк. 606.

²² Там само. — Арк. 608.

Шаргороді: «людей до себе немало набирають, хочачи наше військо з тилу обійти». Спочатку польний гетьман 23 лютого подався до Морафи. Як він констатував, тільки після тривалих перемовин («ледве не ледве») керівники міської залоги погодилися скласти зброю, проте за умови, щоб жовніри розташувалися у передмісті й не вступали до самого міста. Тоді М. Калиновський вшикував військо для штурму, попередивши, що буде «зносити вогнем і мечем»²³. Перед цією загрозою вони дозволили увійти до міста, однак самі «з майном своїм» перебралися до замку. При цьому відмовлялися прийняти запропоновані командуючим польської армії умови капітуляції. І, як читаємо у джерелі, 24 лютого розпочалися довготривалі (упродовж половини дня) суперечки. Польний гетьман розпорядився жовнірам «готуватися до штурму». Після чого засвідчили готовність виконати їх: вийти із замку, видати гармати й присягнути, що «ніколи не приєднуюватимуться до козацьких бунтів й будуть прихильними до й(ого) к(оролівської) м(илості)». Своїх старшин не видали, бо, мовляв, «ті повтікали». Цього ж дня польське військо подалося до Шаргорода, розсилаючи у різні сторони роз'їзди²⁴.

З листів шляхтича Словецького до матері та С. Потоцького до С. Павші можна почерпнути цінну інформацію про дії польських підрозділів після захоплення Красного. Так, з них довідуємося, що у Морафі козаки видали не тільки гармати, але й ручну вогнепальну зброю й порох. Самі ж присягнули на тому, що «більше при Хмельницькому перебувати не будуть». Місто Чернівці відразу ж здалося. Затятий спротив вчинили козаки і міщани Стіни, котрі майже дві доби відбивали приступи поляків. М. Калиновський змушений був піти на переговори з ними, які завершилися компромісом. Так, польний гетьман погодився не вводити до міста залоги, а його оборонці — присягнути на вірність королю і віддати кілька тисяч рушниць і самопалів. При цьому останні відмовилися видати свою старшину²⁵. Козаки і міщани Ямполья зустріли ворога зі зброєю у руках. Оволодівши ним штурмом, жовніри його спалили, а жителів вирізали. Хоча мешканці Станіславчика при наближенні жовнірів поспішно залишили місто, жовніри його вщент пограбували. Всі поселення, що вчиняли опір, «винищували в пень»²⁶. Довідавшись про вчинений поляками погром у Красному й інших містах, Б. Хмельницький розпорядився у церквах полкових міст козацької України відправити панахиду по Д. Нечаю, його «брату» й інших полеглих відомих старшин Брацлавського полку.

²³ Там само. — Арк. 636.

²⁴ Там само. — Арк. 636—637.

²⁵ Там само. — Арк. 636—637.

²⁶ Там само. — Сигн. № 36. — Арк. 544; Сигн. № 36 і 37/1. — Арк. 633, 696.

Зокрема, у Чернігові її вчинили «з великими церемоніями і зібраннями людей» з нагоди відспівування «одного славного полковника і двох старшин побитих ляхами, як за душі Нечая і брата його»²⁷.

Важливу джерельну інформацію про оборону 11–21 березня українськими воїнами під проводом І. Бугуна Вінниці містить зміст листа шляхтича С. Потоцького до матері від 18 березня з Вінниці. Так, повідомляв її, що тіло ротмістра С. Мелешка, котрий потрапив до ополонки (під час переслідування 11 березня козаків, котрі відступали до свого опорного пункту, зробленого навколо монастиря) і загинув, відвезли до Бара. Інакше сталося з тілом іншого полеглого ротмістра — М. Кисіля (брата А. Кисіля), яке «пси з'їли, знайшли тільки одну руку, ногу й голову». Він уточнив, що командуючий авангардом польського війська С. Лянцкоронський також добряче постраждав у тій ополонці, «бо втік до замку, (побоюючись) щоб з міста козаки не випали і киями смачно взяв по хребту»²⁸. Підкреслив той аспект оборони козаків, що вони «уфортифікувалися дуже добре» і вчинити їм «нічого не змогли», бо «хіба виморювати голодом і з гармат мацати, які дуже їм не смакують». Наводячи зізнання захоплених до полону захисників монастиря, констатував, що вони мають мало «живності» та пороху і їм важко діставати воду, так як «наші дуже їх мацають з шанцю свого»²⁹. Наголошував на обмалі у війську піхоти, що «ледаче надходить з Польщі». Цікавим є визнання С. Потоцького, що німці вкрай неохоче йшли до штурму українських позицій: «Пан Бог лише знає, що слід вчинити, аби німців до штурму спонукати». А коли з окопів їм назустріч вибіжать кілька десятків козаків, «то відразу ж утікають». На його переконання, польські «челядь і товариство охоче йдуть (на штурм), проте вони не так до цього придатні». Гармаші «ледачі». Козаки ж «так укопалися у ямах і в укриттях, що їх і гранатами ледве чи можна викурити»³⁰.

Кілька джерел засвідчує важке становище польських жовнірів, котрі розпочали відступ з-під Вінниці до Бара, а звідтіля до Кам'янця-Подільського. Як стверджував С. Лянцкоронський у листі від 5 квітня до київського каштеляна, військо «внівеч зруйноване...вже плебс увесь всюди повстав, бунти подністровські вже знову розквітли». І коли було раніше зменшили потугу Хмельницького, то тепер її «йому більше було». Скаржився на те, що знову довелося повернути йому «заможні краї, які було вдерли з рук ворога, тепер знову повертаємо», а наше військо має пере-

²⁷ Там само. — Сигн. № 36 і 37/1. — Арк. 620–621.

²⁸ Там само. — Сигн. № 36. — Арк. 543.

²⁹ Там само.

³⁰ Там само.

бувати у «голодному краї». Подає також інформацію про бій з українцями і татарами у Новому Костянтинові³¹. В іншому листі (до Я. Тишкевича від 31 березня) наводить дані про зіткнення його роз'їзду з козаками і татарами у Хмільнику³².

Отже, матеріали «Щоденника канцелярського» Я. Радзивілла зберігають у собі вельми важливі відомості, що доповнюють інформацію інших джерел про окремі епізоди революційної боротьби населення Поділля і Південно-Східної Волині середини 1649 – березня 1651 рр.

«Щоденник канцелярський» литовського польного гетьмана Януша Радзивілла як джерело дослідження революційних подій у Поділлі й Південно-Східній Волині (середина 1649 – березень 1651 рр.).

Дане джерело становить собою не типовий «Щоденник» особистих записів його автора, а належить до різновиду «табірних» і містить у собі різноманітну документацію, що надходила до князівської канцелярії. Зберігається в Архіві головному актів давніх у Варшаві (фонд № 553, відділ VI, сигн. № 36 і 37/1. – 825 арк.). Належить до найцінніших для дослідження Української революції 1648–1676 рр., у першу чергу перебігу воєнних кампаній, українсько-польських й українсько-литовських відносин.

Його аналіз дозволив виявити групу матеріалів (32 одиниці), що проливає світло на хід визвольної й соціальної боротьби населення Поділля й Південно-Східної Волині середини 1649 – березня 1651 рр. 6 із них має додаткову інформацію про формування волинських козацьких полків, соціальний склад й боротьбу з польською армією у червні 1649 р., а також бої подільських полків з поляками за Меджибіж. 5 документів – важливі для уточнення молдовського походу Б. Хмельницького й ставлення до нього подолан (серпень–вересень 1650 р.). Найбільшу групу (21 одиницю) складають матеріали про боротьбу козаків і посполитих Поділля з польським військом польного гетьмана М. Калиновського (лютий–березень 1651 р.). Зокрема, вони збагачують існуючі в історіографії дані про підготовку польської кампанії, мужній спротив захисників Красного, Морафи, Стіни й інших міст, оборону Вінниці та відступ поляків.

Введення до наукового обігу матеріалів даного джерела дозволить історикам внести важливі корективи до витвореної картини революційних подій.

³¹ Там само. – Сигн. № 36 і 37/1. – Арк. 737–738.

³² Там само. – Сигн. № 36. – Арк. 579.

REFERENCES

1. Arhiv glavnyi aktiv davnih (AGAD). F. 553. Sygn. #36, 37/1. [in Polish].
2. o. Mytsyk Yu. (Comp.) Dzherela z istoriyi Natsionalno-vyzvolnoyi viynu ukrainskogo narodu 1648–1658 rr. T. 1.(1648–1649) (2012); T. 2. (1650–1651) (2013). Kyiv. [in Ukrainian].
3. o. Mytsyk Yu. (2009). Shchodennyk kniazia Yanusha Radzivila yak dzherelo z istoriyi Natsionalno-vyzvolnoyi viynu ukrainskogo narodu 1648–1658 rr. Albaruthenica. Studiyyi z istoriyi Bilorusiyi. Kyiv. [in Ukrainian].
4. Sikora R. (2008). Zapomniana armia. W kregu Hadziacza A.D. 1658. Od Historii do Literatury. Krakow. [in Polish].

Valeriy Stepankov

**«Diary stationery» of field lithuanian hetman Janush Radziwill
as a source of study of the revolutionary events in Podolia
and south-eastern Volyn (the mid-1649 – march, 1651)**

This source is not a typical «diary» of author's personal records, it refers to «camp» diaries and contains a variety of documentation come in the princely office. It's stored in the main Archive of ancient acts in Warsaw (Fund No. 553, division VI, file Nos. 36 and 37 / 1. – 825 p.). It belongs to the most valuable for the study of the Ukrainian revolution of 1648–1676, firstly, the progress of military campaigns of the Ukrainian-Polish and Ukrainian-Lithuanian relations.

Its analysis allowed us to identify a group of materials (32 units) that sheds the light on the course of liberation and social struggle of the population of Podolia and South-Eastern Volyn mid-1649 – March, 1651. 6 of them have additional information about the formation of Volyn Cossack regiments, social structure and the struggle with the Polish army in June, 1649, and the fighting of Podolian rebels with the Poles for Medzhybizh. 5 documents are very important to clarify the Moldavian campaign of B. Khmelnytskyi and attitude of the Podolians to it (August – September 1650). The largest group (21 units) is about the struggle of the Cossacks, peasants and lower middle class citizens of Podolia with the Polish army of Hetman M. Kalinowski (February – March 1651). In particular, they enrich the existing historiography information about the preparation of the Polish campaign, the courageous resistance of the defenders of Krashe, Morafa, Stina and other cities, the defense of Vinnitsia and the retreat of the Poles.

The introduction in a scientific turn of the materials of this source will allow historians to make important adjustments to the created picture of the revolutionary events.

Key words: sources, letters, reports, recognition, soldiers, Cossacks, military actions.